

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA AKSIOLOGIK BIRLIKLARNING EKSTRALINGVISTIK DETERMINANTLARI ASOSIDA QIYOSIY TAHLILI

*Islomova Zahro Shuhrat qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ingliz tili fani o‘qituvchisi
zahroislomova2484@gmail.com
Tel.: +998881220012*

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida aksiologik birliklarning ekstralingvistik determinantlari asosida qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqotda qadriyatlarni ifodalovchi leksik birliklarning semantik xususiyatlari, ularning ijtimoiy, madaniy va tarixiy omillar bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillarida aksiologik birliklarning shakllanishi va qo‘llanishiga ta’sir qiluvchi ekstralingvistik omillar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ikki til tizimida qadriyat semantikasining namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlashga hamda lingvokulturologik tadqiqotlar rivojiga hissa qo‘shishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: aksiologik birliklar, ekstralingvistik omillar, qadriyat semantikasi, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil, baholovchi leksika, milliy-madaniy omillar.

Annotation: This article presents a comparative analysis of axiological units in English and Uzbek based on extralinguistic determinants. The study examines the semantic features of lexical units expressing values and their relationship with social, cultural, and historical factors. It also analyzes the influence of extralinguistic factors on the formation and use of axiological units in both languages. The results of the research contribute to understanding how value semantics is manifested in the lexical systems of English and Uzbek and support further development of linguocultural studies.

Keywords: axiological units, extralinguistic factors, value semantics, linguoculturology, comparative analysis, evaluative vocabulary, national-cultural factors.

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo‘lib, u nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati va qadriyatlarini aks ettiruvchi murakkab tizim hisoblanadi. Har bir til tizimida jamiyat tomonidan muhim deb hisoblangan axloqiy va madaniy qadriyatlar turli til birliklari orqali ifodalanadi. Bunday birliklar lingvistika fanida aksiologik birliklar deb ataladi. Aksiologik birliklar inson, jamiyat va hodisalarga nisbatan ijobiy yoki salbiy bahoni ifodalovchi semantik birliklar hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini o'rganishda ekstralingvistik omillarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Til faqat grammatik va leksik tizim sifatida emas, balki jamiyat bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida ham qaraladi. Shu sababli aksiologik birliklarning shakllanishi va rivojlanishini tushuntirishda ijtimoiy, tarixiy, madaniy va psixologik omillar muhim rol o'ynaydi.

Ingliz va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub bo'lsa-da, har ikkala til tizimida ham qadriyatlarni ifodalovchi boy leksik qatlam mavjud. Bu birliklar orqali jamiyatning axloqiy me'yorlari, madaniy qarashlari va dunyoqarashi aks etadi. Shu jihatdan ingliz va o'zbek tillarida aksiologik birliklarni ekstralingvistik determinantlar asosida qiyosiy o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Aksiologik birliklarning nazariy talqini. Aksiologiya qadriyatlarni o'rganadigan falsafiy yo'nalish bo'lib, tilshunoslikda bu tushuncha aksiologik semantika orqali namoyon bo'ladi. Aksiologik semantika til birliklarining baholovchi ma'nosini, ya'ni ijobiy yoki salbiy munosabatni ifodalash xususiyatini o'rganadi. Bunday birliklar inson faoliyatining turli sohalarida qo'llanib, muayyan hodisa yoki shaxsga nisbatan baho berishga xizmat qiladi.

Aksiologik birliklar ko'pincha sifatlar, ravishlar va frazeologik birliklar orqali ifodalanadi. Ingliz tilida honest, brave, noble, generous kabi so'zlar ijobiy qadriyatlarni ifodalasa, selfish, cruel, dishonest kabi birliklar salbiy bahoni bildiradi. O'zbek tilida esa halol, saxiy, mard, vafodor, mehribon kabi so'zlar ijobiy bahoni ifodalaydi, xasis, yolg'onchi, shafqatsiz, ikkiyuzlama kabi birliklar esa salbiy bahoni bildiradi.

Aksiologik birliklar nutq jarayonida muhim pragmatik funksiyani ham bajaradi. Ular orqali so'zlovchi o'z munosabatini bildiradi, muayyan hodisaga baho beradi yoki tinglovchining hissiy reaksiyasiga ta'sir ko'rsatadi.

Ekstralingvistik determinantlarning ta'siri. Til tizimining rivojlanishida ekstralingvistik omillar muhim rol o'ynaydi. Ekstralingvistik determinantlar deganda til tizimidan tashqarida mavjud bo'lgan ijtimoiy, madaniy, tarixiy va psixologik omillar tushuniladi. Bu omillar til birliklarining shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy omillar til tizimining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Jamiyatda muhim deb hisoblangan qadriyatlar til birliklari orqali ifodalanadi. Masalan, halollik, adolat, hurmat kabi tushunchalar o'zbek madaniyatida muhim qadriyat sifatida qaraladi. Shu sababli bu tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar o'zbek tilida keng qo'llanadi.

Madaniy omillar ham aksiologik birliklarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Har bir xalqning madaniy an'analari va urf-odatlari til orqali ifodalanadi. Masalan, o'zbek xalqida mehmondo'stlik, kattalarga hurmat va jamoaviylik muhim qadriyat hisoblanadi. Shu sababli bu tushunchalarni ifodalovchi so'z va iboralar til tizimida muhim o'rin egallaydi.

Tarixiy omillar ham tilning aksiologik qatlamiga ta'sir ko'rsatadi. Har bir xalqning tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan qadriyatlar til tizimida aks etadi. Bu esa aksiologik birliklarning semantik tarkibiga ta'sir qiladi.

Ingliz va o'zbek tillarida aksiologik birliklarning qiyosiy xususiyatlari. Ingliz va o'zbek tillarini qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, har ikkala til tizimida ham qadriyatlarni ifodalovchi boy leksik qatlam mavjud. Biroq ularning semantik yo'nalishi va qo'llanish doirasi ayrim jihatlarida farq qiladi.

Ingliz tilida aksiologik birliklar ko'pincha shaxsning individual fazilatlarini ifodalaydi. Masalan independence, responsibility, honesty kabi birliklar ingliz madaniyatida muhim qadriyatlar hisoblanadi. Bu birliklar shaxsning mustaqilligi va individual fazilatlarini ta'kidlashga xizmat qiladi.

O'zbek tilida esa jamoaviy qadriyatlar ko'proq namoyon bo'ladi. Masalan hurmat, mehr, saxovat, or-nomus kabi tushunchalar o'zbek xalqining madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Bu birliklar ko'pincha ijtimoiy munosabatlar va jamoaviy hayot bilan bog'liq holda qo'llanadi.

O'zbek tilida aksiologik birliklar xalq og'zaki ijodida ham keng namoyon bo'ladi. Maqollar va matallar orqali xalqning axloqiy qarashlari va qadriyatlari ifodalanadi. Masalan Halol mehnat eng katta boylik yoki Yaxshi so'z jon ozig'i kabi maqollar xalqning axloqiy qarashlarini ifodalaydi.

Tilshunoslikda aksiologik birliklarning shakllanishi va rivojlanishini o'rganishda ekstralingvistik omillarning ta'siri alohida ahamiyatga ega.

Ekstralingvistik determinantlar til tizimidan tashqarida mavjud bo'lgan ijtimoiy, tarixiy, madaniy va psixologik omillarni o'z ichiga oladi. Aynan shu omillar til birliklarining semantik mazmunini boyitadi hamda ularning nutq jarayonida qanday qo'llanishini belgilaydi. Shu sababli aksiologik birliklarni o'rganishda ularni faqat lingvistik tizim doirasida emas, balki madaniy va ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda tahlil qilish zarur.

Masalan, ingliz tilida freedom, dignity, responsibility kabi birliklar muhim ijtimoiy qadriyatlarni ifodalaydi. Bu tushunchalar G'arb jamiyatida shaxs erkinligi va individual mas'uliyat g'oyalarining ustuvorligi bilan bog'liq. Shuning uchun ingliz tilidagi ko'plab matnlar va nutq jarayonida bu birliklar ijobiy aksiologik baho bilan qo'llanadi. Masalan, He is a responsible leader yoki Freedom is one of the most important human values kabi gaplarda ushbu birliklar ijobiy bahoni ifodalaydi.

O'zbek tilida esa aksiologik birliklar ko'pincha ijtimoiy munosabatlar va jamoaviy qadriyatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Masalan, hurmat, saxovat, or-nomus, mehr kabi birliklar o'zbek xalqining madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Bu tushunchalar o'zbek jamiyatida muhim axloqiy mezon sifatida qaraladi. Masalan, Kattalarga hurmat – milliy qadriyatdir yoki Saxovatli inson jamiyatda hurmat qozonadi kabi gaplarda bu birliklar ijobiy aksiologik ma'noga ega.

Shuningdek, o'zbek tilida qadriyat semantikasi ko'pincha maqollar orqali ham ifodalanadi. Masalan, "Yaxshi so'z – jon ozig'i" yoki "Halol mehnat – eng katta boylik" kabi maqollar xalqning axloqiy qarashlari va qadriyatlarini ifodalaydi. Ingliz tilida ham shunga o'xshash iboralar mavjud. Masalan, Honesty is the best policy yoki A good name is better than riches kabi iboralar jamiyatda halollik va yaxshi obro' muhim qadriyat ekanligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, ingliz va o'zbek tillaridagi aksiologik birliklar ekstralingvistik omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Bu birliklar orqali har bir xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari hamda ijtimoiy tajribasi til vositasida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillarida aksiologik birliklar til tizimining muhim semantik qatlamini tashkil etadi. Bu birliklar orqali jamiyatning axloqiy me'yorlari va madaniy qadriyatlari ifodalanadi. Aksiologik birliklarning shakllanishi va rivojlanishida ekstralingvistik determinantlar muhim rol o'ynaydi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, har ikkala til tizimida ham qadriyatlarni ifodalovchi leksik birliklar mavjud bo'lsa-da, ularning mazmuni va qo'llanishida milliy madaniyat bilan bog'liq farqlar kuzatiladi. Ingliz tilida individual qadriyatlar ustun bo'lsa, o'zbek tilida jamoaviy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq tushunchalar muhim o'rin egallaydi.

Mazkur tadqiqot natijalari lingvokulturologiya va qiyosiy tilshunoslik sohalarida olib boriladigan ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. ISLOMOVA, Zahro. "O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA AKSIOLOGIK BIRLIKLARNING O'RGANILISHIGA DOIR." News of the NUUZ 1.1.9. 1 (2024): 298-299..
2. ISLOMOVA, Zahro. "O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA AKSIOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK VOSITALAR BILAN IFODALANISHI." News of the NUUZ 1.1.2. 1 (2025): 257-258.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi va semantikasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 256 b.
4. Karimov A. O'zbek xalq maqollari va ularning semantik xususiyatlari. – Toshkent: Sharq, 2010.
5. Usmonova Dona Satvoldiyevna Frazologik birliklarning aksiologik xususiyatlari: filol. fan. bo'yicha fals. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – Samarqand, 2023. – 46 b.
6. Xudoyberganov R.Y. va boshqalar. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – 624 b.
7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 312 b.
8. Karimov Sh.S. O'zbek tilida baholovchi leksikaning lingvokulturologik xususiyatlari: filol. fan. bo'yicha fals. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2021. – 48 b.